

משה, אשר ראה זאת ברוח הקודש, הענישו בעונש הראוי לו. גישה זו רואה במצרי את גילומו של הרשע המוחלט, של נואף בפועל ורועה פוטנציאלי, אשר אחת דתו למות. משה לא ביצע אלא את מה שראוי היה לבצע בדיון. ב. דברים רבה, מהדורת שי ליברמן, פרשת ואתחנן, עמ' 59: התורה מספרת על משה אשר ברח למדין. למעשה, ברח משה לעיר מקלט משום שהיה במעמד של רוצח בשגגה שאף הביע צער על מעשהו. ג. דברים רבה ב', כ': מסירותו של משה להקמת ערי מקלט נבעה מהתנסותו האישית כרוצח בשגגה.

שני המקורות האחרונים, המעמידים את משה כרוצח בשגגה, יכולים אולי לרמוז לפסוק 14 בקוראן, המצביע על השטן, אשר התעה את משה והדחיו למעשה זה. ד. במדרש "פסירת משה" (מובא אצל אהרן יעללינק, בית המדרש, חדר ראשון, ירושלים תרצ"ח; מובא גם אצל י"ד אייזנשטיין, אוצר מדרשים, כרך שני, ניו-יורק 1915, עמ' 363) מובא דו-שיח בין משה לקב"ה ערב מותו, ובו מבקש משה מהאלוהים להעביר את רוע הגזירה: להכניסו לארץ, ואם לא - להאריך את חייו. בסופו של הוויכוח, לאחר שעל כל טענותיו של הקב"ה מצליח משה להשיב, טוען בפניו הקב"ה את הטענה הניצחת: "כלום אמרתי לך שתהרוג את המצרי?". משמע: משה נענש בסוף ימיו על רצח בלתי מוצדק זה.

60. ראוי כאן לרמוז לדברי המדרש, המעמיד את רצון פרעה להרוג את משה עוד בהיותו ילד על הסיפור שמשה נטל את כתר פרעה ושמו על ראשו שלו. מעשה זה פירושו יועציו כרצון לרשת את כיסאו. ראה שמות רבה, י"א. לאחר מכן שמע פרעה על מעשה הרצח של משה עקב הלשנת דתן ואבירם. ראה שם, א', ל"א. 61. סיפור יוסף תופס סורה שלמה בקוראן, סורה 12. על סיפור יוסף בתורה ובקוראן ראה מאמרי: "סיפור יוסף בתורה ובקוראן", במכללה, 7, המכללה לחינוך על שם דוד ילין, ירושלים תשנ"ו, עמ' 39-56. סיפור משה נמצא, מלבד בסורה 28, אשר בחלקה אנו דנים במאמר זה, גם במקומות אחרים, כגון: 9/26-8/20; 68/25-15/79; 162-101/7; 52-23/47, ועוד. מלבד משה ויוסף, ניתן להזכיר את סיפור זכריה ובנו יחיא (יוחנן המטביל), מרים אם ישו ובנה - סורה 19/36; 3/52-30. על השוואה בין סיפור משה לסיפור יוסף בקוראן - ראה: י"י ריבלין, "סיפור יוסף ומשה בקוראן", ספר היובל לכבוד ש"ק מירסקי, ניו-יורק תשכ"ח, עמ' 209-219.

62. סורה 40/36.

63. ראה אלקראן, עמ' 767. ראה, כמו כן, לעיל, עמ' 81, והערות 9, 10.

64. בסורה 7/12 נאמר כי סיפור יוסף היה "אות לשואלים" על דרכי הנהגת האל את ההיסטוריה. זאת משום שהרעות שבאו על יוסף לא באו כי אם להטיב עמו בסופו של דבר. בסורה 4/28 נאמר כי האל רצה לשים את המופלים לרעה והחלשים ליורשים. באותה סורה, פסוק 7, נאמר כי משה מובא לבית פרעה "למען יהיה אויב להם ויגון".

65. פסוקים 4, 5.

66. פסוקים 21, 22.

67. פסוקים 3, 14.

שמחה ברקוביץ*

ראשיתן של הספריות היהודיות באמריקה

הקהילה היהודית באמריקה בסוף המאה העשרים עשירה במשאבים שונים ומגוונים. יש לה ארגונים ארציים, פדרציות למיניהן ומוסדות חינוך ברמות שונות. לא כך היו פני הדברים לפני מאה שנה. מה שהיום מקובל כמובן מאליו, לא היה קיים אז. מאמר זה מתאר את ראשיתן של ספריות אקדמיות עבור החוקר היהודי בארה"ב, וכן כמה מהאנשים שתורמו להקמתן.

כורש אדלר (Cyrus Adler), חוקר ומנהיג יהודי אמריקני, כתב בהקדמה לכרך הראשון של American Jewish Year Book (1899-1900): "אנו באמריקה עניים מאוד. כרגע אין לנו ספריות, כתבי-עת וחוקרים עצמאיים". בראשית המאה העשרים, כאשר יצחק ברודי, קטלוג במחלקה היהודית של הספרייה הציבורית של העיר ניו-יורק, ערך רשימה של אוספים ציבוריים שיש בהם קטלוגים של ספריהם העבריים, נמצא שכולם היו באירופה. מתוך שישים קטלוגים של אוספים עבריים שהיו בידיים פרטיות, היו רק שלושה בארה"ב.¹ שניים מהם היו פרי עבודתו של כורש אדלר. אחד היה קטלוג של ספריית יצחק ליסר, רב ומחנך אמריקני; השני היה אוסף של רופא בולטימורי, די"ר יהושע כהן. שני האוספים היו אחר-כך חלק של ספריית דרופסי (Dropsie), מוסד אקדמי יהודי עצמאי בפילדלפיה.

האוסף הפרטי השלישי היה זה של השופט מאיר סולצברגר (Mayer Sulzberger). שם הקטלוג אפרים דיינארד (Ephraim Deinard). הקטלוג עצמו נקרא אור מאיר, על שם בעל האוסף.² סולצברגר ודיינארד היו שונים לגמרי זה מזה באופיים. לא ידוע מתי ואיך הם נפגשו בפעם

* הד"ר שמחה ברקוביץ הוא מורה להיסטוריה בחוג להיסטוריה ויהדות במכללה לחינוך ע"ש דוד ילין.

הראשונה; אבל הקשר ביניהם הביא לתוצאות פוריות ביותר לחקר מדעי היהדות באמריקה.

סולצברגר נולד בגרמניה והובא לאמריקה כילד קטן; שם רכש את כל חינוכו, הכללי והיהודי. הוא למד משפטים במשרדו של משה דרופסי בפילדלפיה. שיא הקריירה המשפטית שלו היה מינויו לנשיא בית-המשפט העירוני (Court of Common Pleas). הוא מילא תפקיד זה בין השנים 1902-1916. אחר-כך פרש מעבודתו המשפטית, ייחד את רוב זמנו לחקר התנ"ך והמשיך בפעילותו הציבורית היהודית. בזה הוא היה שונה מאחרים שהגיעו לעולם החדש באותה תקופה, ומיהרו לפעמים להתבולל בחברה האמריקנית ולהתרחק מעניינים יהודיים. כעורך-דין מוצלח, התעשר והיו לו האמצעים לקנות ספרים נדירים וכתבי-יד חשובים לתולדות הספרות העברית.

שלא בדומה לאברהם ס"ו רוזנבאך (A. S. W. Rosenbach), בן זמנו של סולצברגר, שגם אסף ספרים נדירים, לא עסק סולצברגר בהיסטוריה ובתרבות של אמריקה. שניהם היו אמנם פעילים בחברה לחקר תולדות ישראל באמריקה, אבל על-פי הבנתו של סולצברגר, ההגדרה של תרבות יהודית נשאה אתה מטען של אהבת העבר, שכלל מקורות קלאסיים בשפה העברית. כאשר מת רבו ומורו יצחק ליסר ב-1868, קיבל על עצמו סולצברגר, אז כבן עשרים וחמש, להמשיך בעריכתו של כתב-העת Occident, שנוסד בידי ליסר. מפעילות זו לומדים אנו לא רק על התעניינותו בחינוך יהודי ובמחקר רציני, אלא גם על יכולתו האישית לתרגם לשפת המדינה את כתביהם של מחברים מימי הביניים, כגון יהודה הלוי והרמב"ם.

יעקב שיף (Jacob Schiff), בנקאי, איש עסקים, והפילנתרופ היהודי הנודע ביותר בתקופה שלפני מלחמת העולם הראשונה, תרם ביד רחבה למוסדות ולספריות יהודיות. גם סולצברגר, כשיף, תמך במלומדים ובמשוררים שפנו אליו, ביניהם נפתלי הרץ אימבר; אך שלא כשיף, הוא עצמו היה אספן ספרים עבריים ושמח להשתמש במומחיותו כדי לעזור לחוקרים במחקריהם במדעי היהדות. לכן, בסולצברגר אנו מוצאים צירוף מיוחד לתקופה ההיא: בעל-מקצוע אמריקני מוצלח ומכובד, ועם זאת בעל עניין עמוק בספרות יהודית.

סולצברגר היה רווק. שלא כמצופה, הוא מיעט לנסוע למקומות אחרים; קל וחומר שלא נסע לאירופה כדי לחפש ספרים נדירים. הוא העדיף להישאר בביתו שבפילדלפיה, בספרייתו הפרטית. חברים ואורחים הביאו לו לפעמים ספרים; אבל כדי לבנות ספרייה בעלת רמה היה לו צורך בסוכן; אפרים דיינארד היה האיש.

דיינארד (1846-1930) נולד ברוסיה. שקוע כל כולו בעולם היהודי של מזרח אירופה, הוא התפרנס מקניית ספרים ומכירתם. הוא נסע למקומות רבים וגילה ספרים יקרים וכתבי-יד חשובים. מן ההתכתבות הענפה שניהל עם תלמידי חכמים, נדבנים, ספרנים ומוכרי ספרים, אנו מקבלים תמונה של אדם הנמצא תמיד בתנועה, בחיפוש אחר המציאה היחידה במינה. לדוגמה, מצויים מכתבים מצדוק קאהן, רבה הראשי של צרפת בסוף המאה הקודמת; מהרמן שטרוק, נוצרי בר-סמכא בספרות הרבנית; ממוריץ שטיינשניידר, הביבליוגרף המפורסם ביותר בסוף המאה התשע-עשרה; משלמה בובר, מהדיר מדרשים בצורה ביקורתית; מפרץ סמולנסקין, עורך כתב-העת "השחר"; ומרבים אחרים.

להלן מכתב טיפוסי ששלח דיינארד לסולצברגר מהעיר מנטובה, ערב שבועות תרס"ב (1902):³

ת"ל כי הצליח דרכי ועד עתה קניתי ספרים רבים בשטראסבורג, טורין, מונפראטה, קאזאלא, וגם פה... באוצר העיר שטראסבורג מצאתי התהילים רל"ז (1477), שלם והוא הקדמה אשר איננו בהעקף עותק אשר ביד אדוני.

...עתה אדבר אל אדוני ביזנעס. אני הולך כעת דרך פררה, פדובה, ווינציה לאנקונה, היא התחנה האחרונה לי באיטליה. ושם עלי לדרוש מפקיד מסילת הברזל את שתי תיבות הספרים אשר נאבדו לי בידם... ושם הוא הכ"י הנפלא והיחיד בעולם ע"ד יהודי קנדיה [עיר גדולה באי כרתים] שר אודותיו כתב הד"ר גידעמאן. והנה מאד מאד חפצתי כי ישאר הכ"י באמערקא ובחוץ להדפיסו כרגע בעברית ואולי באנגלית. רק הסך הזה לא אוכל להוציא כעת אחת אחרי אשר הוצאתי כבר יותר מאלף דאלי במסעי זה ועלי להוציא הרבה באה"ק ותוגרמה בכלל... ואף כי נקל היה לי לשלוח הכל ללאנדאן [ספריות שם] אבל מאד מאד חפצתי כי לא תבוש היהדות האמערקאנית באוצר ספריה נגד איזה אוצר באירופה... ומדוע

לא נוסד גם בארצנו כעין חברת "מקיצי נרדמים" [חברה יהודית שהדפיסה מהדורות מדעיות של ספרות ימי הביניים]! ואדני הלא הוא ראש אגודת Jewish Publication Society [נוסדה ב-1888] ומדוע לא נוכל להדפיס גם ספר עברי לפעמים...

מכתב זה מראה לנו שדיינארד הנוסע, מוכר הספרים, הביבליופיל, היה קנאי לשפה העברית אך באותה מידה גם לכבודו של ביתו החדש, אמריקה והקהילה היהודית אשר בה. המוניטין שלו הלכו לפניו טרם בואו לארה"ב ב-1888. למרות הפצרותיהם של מלומדים רבים שיחזור לאירופה כדי לגלות אוצרות אחרים, סירב דיינארד. הסיבה, לפי עדותו שלו, היתה עניין מעשי ביותר: הוא רצה לקבל אזרחות אמריקנית עבורו ועבור בני משפחתו. לפי החוק היה עליו לשבת חמש שנים רצופות בארה"ב. בנובמבר 1893 הוענקה לו אזרחות של ארה"ב. היתה לו שאיפה נוספת: הוא רצה "ליסד איזה אוצרות ספרים בערים הגדולות בארצנו בתקוה, כי במשך הימים אצליח להפיץ ספרת ישראל בארץ היבשה הזאת... למען תוציא מדע בחכמת ישראל".⁴ משום כך הוא המשיך בנסיעותיו. על-ידי איסוף כתבי-יד והספרים הנדירים הוא הציל אותם מההרס והחורבן שנפלו בחלקן של קהילות יהודיות רבות במאה העשרים.

במשך השנים קנה סולצברגר מדיינארד יותר משש-מאות כתבי-יד ואלפי ספרים, כולל אינקונבילים, ספרים שנדפסו לפני שנת ר"ס (1500). עם ארגונו מחדש של בית-המדרש לרבנים באמריקה (The Jewish Theological Seminary of America) ב-1902, תרם השופט סולצברגר את האוסף שלו וגם את חמשת אלפי הספרים בספרייה של זלמן חיים הלברשטם (Solomon Hayyim Halberstam - 1832-1900) שקנה לשם כך. עד יום מותו (1923) המשיך סולצברגר לרכוש דפוסים ראשונים, ספרי לאדניו באותיות עבריות, ספרים שנדפסו ברוסיה לפני הקמת הצנזורה מטעם הצארים, ספרות פולמוסית אנטי-נוצרית, ספרי תנ"ך שונים, מחזורים מעדות שונות, ספרים מדפוס סונצינו באיטליה, נוסף על כתבי-יד שונים כגון כתבי-יד תימניים של המדרש הגדול. פעילות זו, איסוף ספרים מתוך ידע רב, כדי שציבור החוקרים יוכל ליהנות מהם, היתה ייחודית לו. משום כך כנראה כינה אותו פרופ' אלכסנדר מארכס, הספרן הראשון של הספרייה בבית-המדרש לרבנים: "אבי

הספריות היהודיות באמריקה".⁵ באותה רוח, קרא לו פעם כורש אדלר במכתב אליו: "אדם של מוסדות ולא יחידים".⁶

לסולצברגר שמור מקום מרכזי בין מקימי הספרייה היהודית הזאת, אולי החשובה ביותר לחוקרים באמריקה. עד יומו האחרון עקב אחר התפתחותה. כחודש ימים לפני מותו, סיכמו נציגי הספרייה עם אלקן אדלר (Elkan Adler), אספן וביבליופיל אנגלי, על רכישת ספריו. אוסף זה כלל קטעי גניזה, אלפי כתבי-יד, ועשרות-אלפי ספרים. כתב מארכס לסולצברגר: "לצערי, למדתי מד"ר [כורש] אדלר [נשיא בית-המדרש לרבנים] שעדיין אינך בקו הבריאות. בנסיבות אלו, לא עלי להטריחך במכתבים. אמנם, החדשות שאני מבקש לבשר לך גורמות עונג כה רב, שאינני יכול להתאפק מלכתוב אליך, בידיעתי עד כמה עמוקה התעניינותך בספרייתנו, שהיא, בחלקה הגדולה, פרי יצירתך".⁷

לפי אותו הסכם עם אלקן אדלר, הספרים הכפולים, כולל אינקונבילים, נמכרו להיברו יוניון קולג' (Hebrew Union College), הממוקם בעיר סינסינטי בארה"ב. אפרים דיינארד מכר גם לספרייה זו ספרים רבים. אדולף אוקו (Adolph Oko), הספרן הנודע של אותו מוסד, העיר פעם שדיינארד העדיף למכור ספריות שלמות ולא ספרים יחידים.⁸ דבר זה איפשר כמובן לדיינארד למכור פריטים בעלי ערך פחות יחד עם פריטים יקרים. נוסף על כך, כמוכר ספרים ממולח הוא גם רצה להיפטר מהסחורה שהיתה בידיו.

מאז בואו של דיינארד לארצות-הברית, הוא חלם על ייסודה של ספרייה יהודית מכובדת בעיר הבירה. לפי גלויה ששלח למארכס (3 בנובמבר 1909), "פקיד אוצר ספרי הקונגרס" התעניין בקניית ספרים ממנו. כמה ימים אחר-כך, כתב שוב למארכס (11 בנובמבר 1909), שראש הספרייה היה בביתו בארלינגטון, ניו דורזי. הוא התכוון להרברט פוטנאם (Herbert Putnam). לא ברור מה עלה מאותו ביקור. כשנה וחצי אחר-כך (19 במאי 1911), הוא יידע את מארכס שהוא נוסע לווישינגטון. במכתב נוסף, ללא תאריך, מגלה דיינארד יותר פרטים על המתרחש שם:

בווישינגטון התמהמהתי שמונה ימים. ונתתי חלק מרשימותי לה' פוטנאם למען יתן על יד איש יודע ספר עברי להשמיע את חות דעתו... והנני חושב כי תשלח אליך את רשימותי או ידבר אתך אודות

אוצר ספרי בכלל, ואקוה כי לא תזיק לי. ואולי עוד תדבר על ליבו * לתת פקודת פקוד ספרי ישראל על שכם אחד מחכמי ישראל. יען בושינגטון אין איש לקחת משרה כזאת על שכמו. אחד הסנטורים הממונים על [הספרייה], הבטיח לי עזרתו. וגם פרופסור פרינס [John D. Prince] מקולמביה אוניברסיטאט, שהוא עתה ראש הסנאט הנו דוערזי... עשה לי טובה והוא גם יודע וכותב עברית. וגם ה' זולצברגר עזרני. ואם תקנה הממשלה את אוצרי הלא לכבוד יהיה לנו יען עד היום נשארה וושינגטון העיר האחת בין כל בירות התבל אשר אין לה אוצר ספרי ישראל.⁹

באותו מכתב מזכיר דיינארד את השם סיימן וואלף (Simon Wolf) כאדם שהבטיח לקדם את עניין הספרייה היהודית בושינגטון. וולף זה היה עורך-דין וושינגטוני, בעל קשרים רבים בחוגים הפוליטיים בעיר. הוא ראה את עצמו כדובר הקהילה היהודית בפני הממשל הפדראלי. אבל האיש שאכן איפשר לחלום זה להתגשם היה ג'קוב שיף. פוטנאם היה משוכנע ששיף, כפילנתרופ ידוע וכתורם רציני לספרייה של בית-המדרש לרבנים בניו-יורק, יהיה מוכן לקנות את האוסף החדש של דיינארד, ויתרום אותו לספריית הקונגרס (Library of Congress). וכן היה. ב-1912 נוסדה המחלקה השמית. שיף קנה כעשרת-אלפים ספרים מדיינארד. לאחר שנתיים הוא הוסיף יותר מארבעת אלפים ספרים אחרים. אך הוא התנה שני תנאים: (א) שהממשל יקציב את הסכומים הנדרשים לטיפול באוסף ולהרחבתו; (ב) שהספרייה תמנה ספרן הבקי בספרות היהודים.¹⁰ באותן שנים, עד אחרי מלחמת העולם הראשונה, השנתון Report of the Librarian of Congress מדווח על רכישות נוספות שנרכשו מדיינארד. הוא היה בארץ-ישראל בימי המלחמה, וספריו עוכבו שם בידי השלטונות. המשלוח האחרון הגיע לארה"ב ב-1919. רבים מהספרים הללו נקנו בידי ספריית הקונגרס. שוב, כמוכר ספרים מנוסה, הוא השתמש בהקמת ספריית הקונגרס כקלף לקידום מכירותיו. פעם דיווח מארכס לסולצברגר על מחירו של ספר. הוא הציע לדיינארד סכום מסוים אבל ההצעה נדחתה. אומר מארכס: "אינני יודע אם כדאי לעמוד על המקח; הוא יכול כנראה להשיג את הכסף בושינגטון".¹¹

אוניברסיטת הרווארד (Harvard) נוסדה במחצית הראשונה של המאה השבע-עשרה. כמאה שנה אחרי היווסדה, בשנת 1735, נדפס בהוצאתה

ספר על הלשון העברית: יהודה מוניס (Judah Monis), דקדוק לשון עברית - אולי הספר הראשון מסוגו שנדפס בצפון אמריקה. ועם זאת, ידע רב בספרות היהודים לא היה מצוי. כאשר הגיעו לעיר בוסטון מהגרים יהודים רבים ממזרח אירופה בסוף המאה הקודמת, הם לא מצאו שם אותו עושר תרבותי יהודי שהיה במקומותיהם. יהודי שהתיישב בבוסטון כתב לעורכו של המליץ, העיתון העברי היומי בסנט פטרסבורג: "חרפה שברה לבי להודיע ברבים כי בעיר גדולה [זאת] אין בה אוצר ספרי ישראל..."¹²

הארי וולפסון (Harry A. Wolfson), בוגר אוניברסיטת הרווארד, נתמנה שם, בשנת 1925, לפרופסור לספרות עברית ופילוסופיה יהודית. הוא היה החוקר הראשון מהשורה הראשונה שקיבל מינוי אקדמי במדעי היהדות באוניברסיטה בעלת רמה בארצות-הברית. אחד הדברים שרצה לעשות היה להרחיב את אוסף הספרים הנוגעים לעניין היהודי בספריית האוניברסיטה, שהיא אחת הספריות הגדולות בארה"ב. ב-1929 נודע לו מפי יהושע בלוך (Joshua Bloch), הספרן הראשי של המחלקה היהודית בספרייה הציבורית של העיר ניו-יורק, שיש לאפרים דיינארד אוסף אחרון למכירה. ליין ליטאור (Lucius N. Littauer), האיש שתרים את הכסף להקמת הקתדרה שבה כיהן וולפסון, היה מוכן לקנות אוסף זה, אם אכן יהיה נפלא ויוצא מן הכלל, כפי שכולם ציפו. בסוף דצמבר 1929, נסע וולפסון עם אלכסנדר מארכס לניו-אורלינס, שם גר דיינארד יחד עם בתו וחתנו, איידה ומנדל זילבר (Silber). דיינארד, אדם זקן, בן שמונים וארבע, שעניו כהו, שמח להראות את אוצרותיו למלומדים המכובדים הללו. וולפסון תיאר את האוסף כך: "האוסף כלל כשנים-עשר אלף כרכים ועשרים ותשעה כתבי-יד שנאספו בידי בעליו במשך חיים של מסעות לכל חלקי העולם. באוסף הוצגו כל שלב של הספרות העברית וכל תקופה ומרכז של הדפוס העברי. הוא כלל שישה-עשר אינקונבילים, אחד-עשר בעברית וחמישה בלטינית, והיו בו הרבה דפוסים מהמאה השש-עשרה, הרבה דפוסים ראשונים, ועוד ספרים ביבליוגרפיים נדירים. נקבץ יחד בידי אדם שהבין בספרים עבריים. את האוסף על כל חלקיו אפיין תכנון מיומן ואינטליגנטי. ההזדמנות היתה נדירה, ולא יכולנו לוותר עליה".¹³ רכישה זו גרמה לכך שהאוניברסיטה יסדה מחלקה נפרדת ומיוחדת לספרות היהודית, והחלה לחפש שיטה מיוחדת לקטלוג ספרות עברית.

הערות

1. Jewish Encyclopedia, כרך 3 (1902), עמ' 618-620.
2. תרנין, 100 עמודים.
3. אוסף אלכסנדר מארכס בתוך אוסף דיינארד, בית-המדרש לרבנים, ניו-יורק. לא תיקנתי פליטות קולמוס, והאיות המקורי נשאר; וכן במכתבים אחרים שמובאים כאן.
4. אפרים דיינארד, לקורות היהודים באמריקה: הישוב בקארני-ארלינגטון, ניו דורזי, תרנין-תרפ"ה (תרפ"ה, 32 עמודים), עמ' 17.
5. Alexander Marx, "Mayer Sulzberger" (Necrology), *Publications of the American Jewish Historical Society*, vol. 29 (1925), p. 192.
6. 4 במאי 1909, 1, *Cyrus Adler: Selected Letters* (Ira Robinson, editor, 1985), p. 192.
7. 18 במרס 1923.
8. *The Mayer Sulzberger-Alexander Marx Correspondence, 1904-1923* (1990), Ed. Herman Dicke, p. 210. המכתב במקור באנגלית; התרגום שלי. סולצברגר נפטר ב-20 באפריל 1923.
9. Adolph Oko, *Jewish Book Collections in the United States, American Jewish Year Book*, 45 (1943-1944), p. 92.
10. המכתבים הללו נמצאים כולם באוסף מארכס. ראה הערה 3, לעיל.
11. הספר הראשון היה ישראל שפירא, שכיהן שם מ-1913 עד 1944. בסוף ימיו עלה ארצה. הוא כתב מאמר על דיינארד: *Ephraim Deinard Publications of the American Jewish Historical Society*, 34 (1937), pp. 149-163.
12. 22 באוקטובר 1913. דיקר, שם, עמ' 91. המקור באנגלית; התרגום שלי.
13. 18 בינואר 1887, טור 156.
14. Harry A. Wolfson, *Hebrew Books in Harvard, Harvard Alumni Bulletin*, April 29, 1932, pp. 5-7.
15. אין תאריך. אוסף דיינארד, ראה הערה 3.
16. דיינארד ליחזקאל לוויט (סופר), ינואר 1924. מובא אצל יעקב קבוקב, "תעודות מתוך 'אוסף דיינארד'", מיכאל: מאסף לתולדות היהודים בתפוצות ג' (תשל"ו), עמ' יז-יח.

שישה חודשים אחר-כך, ב-24 ביוני 1930, נפטר דיינארד. אדם קשה, פולמוסן, אוהב ריב היה דיינארד, אבל ידען גדול בעולמם של ספרים. פעם, באמצע משא-ומתן קשה עם מארכס, הזכיר לו את עבודתו המאומצת: "רק דבר אחד שכחת, יקירי, כי אני הוא אשר הלכתי בין הפראים לעת זקנתי. אכלתי החום ביום. ולא פעם אחת רעב ללחם וצמא למים בישימון דרך. אני הוא אשר נאלצתי להתפלש באבק עולמים להוציא משם איזה דפים קרועים. אני הוא אשר הוצאתי לערך 2800 שקל וטרם אדע אם ישו בו לכיסי. ואחרי כל אלה עוד לא אבדה תקותי כי תמצא ידי למכור את כל אוצר ספריי".¹⁴ דיינארד סיכם את מפעל חייו זה במשפטים הבאים: "אינני מחזיק טובה לי בעד הספרים אשר הדפסתי כל ימי חיי. אבל הנני שבע רצון כי זכיתי להפיץ ספרי ספרותנו בארצנו, את אשר לא נסה ולא יכול לנסות שום איש אחר. כי בבואי הנה בשנת 1889 [צ"ל 1888] לא היה כל ספר בארץ, ועל ידי נוסדו רוב אוצרות הספרים ומאתי היתה ישועה. כי יסד המנוח זולצברגר את אוצר ספרי ביהמ"ד לרבנים שהוא עומד עתה במדרגה עם בריטיש מוזיאום. על ידי נוסד אוצר וואשינגטון... ואני מעיד עלי כי על ידי לא נשתכחה תורה מישראל באמריקה..."¹⁵

האופי של דיינארד היה שונה לגמרי מזה של השופט סולצברגר. ועם זאת, המכנה המשותף ביניהם היה אהבתם לספר העברי. מפעלם הגדול, ייסודן של ספריות המוקדשות לתרבות ישראל, האחד על-ידי מכירת ספרים והשני על-ידי קנייתם והעמדתם לרשות הציבור, הוא תרומתם החשובה לתרבות ישראל באמריקה בראשית המאה העשרים.